

ЛИТЕРАТУРЕН ТРУЖЕНИК

Трудно е да се намери български книжовник от негово поколение, който по един или друг начин да не е минал през литературната школа на Божан Ангелов. И лесно е да се обясни защо е така: едва прекрачили прага на гимназията, по неговата „Стилистика“ и по неговата „Теория на прозата и поезията“ ние за пръв път започнахме да проникваме в техниката на художественото творчество. Тази среща с автора обаче се налагаше от изискванията на една програма, преследваше една учебно-образователна цел и обикновено приключваше още в долните класове, без да доведе до по-трайни отражения. Така повечето от нас се запознаваха с учебникаря и педагога, без да се доберат до неговите изследвания и литературнокритически преценки върху българските писатели. А щом е така дори с онези, които се учеха от неговите книги, още по-малка осведоменост може да се очаква от младото поколение: много често то дори не е чувало неговото име. Ето защо сборникът „Литературни статии“, който излезе неотдавна и съдържа някои от по-характерните работи на Божан Ангелов, иде тъкмо навреме да отговори на една назряла потреба. Той ще помогне на нашия нов читател да се запознае с един малко известен книжовник, с когото досега са се занимавали предимно специалисти, и заедно с това ще даде възможност на мнозина по-възрастни да се убедят, че авторът на някогашните учебници по художествена словесност не е бил обикновен сух теоретик, както им се струва по стара памет, а се е въдвигнал преди всичко от проблемите на живата българска литература.

Сборникът „Литературни статии“ е разделен на три дяла, в които са обединени еднородни работи: върху фолклора (I), върху историята на българската литера-

тура (II) и критически очерци върху някои видни български писатели (III). Към последния дял, без да се свързват по предмет с останалите, са прибавени и две статии върху сензационната литература. Очевидно, целта на съставителя е била да представи автора така, че читателят, след като се запознае с книгата, да добие сравнително пълна представа за основните насоки на неговата литературна работа. И трябва да се каже, че методологически този подход е правилен. Обаче аз имам едно възмущение от практическо естество, което се отнася до дял втори от книгата.

В този дял са поместени три статии: „Книгата в стара България и нейната съдба през вековете“, „Общи помагала и насоки за изучаването на българската литература“ и „Помагала и изводи за историята на българската литература“. Като изключим първата, останалите две, както подсказват и самите им заглавия, не представляват предметно изложение на даден проблем от историята на българската литература, а сбор от библиографски справки, без вътрешна логическа спойка. Те могат да интересуват само специалисти и в случая имат по-скоро формално предназначение — да допълнят един дял, вместо да ползват широкия читател, за когото е предназначена тази книга. Поради това аз съм на мнение, че на тях е оказано едно съвсем незаслужено внимание. Може би за да се попълни този дял, съставителят трябваше да потърси други работи на автора — ако не отделни статии, то поне характерни извадки от неговите изследвания върху историята на българската литература (както е направил с първия очерк от сборника). Както и да е, взета като цяло, тази книга съдържа доста от по-важните трудове на Божан Ангелов и дава представа както

за неговия подход към литературните факти, така и общо за неговото дело като изследовател и литературен критик.

Щом е така, ние с основание можем да се попитаме: кои са основните начала, от които излиза авторът на сборника „Литературни статии“? Поне на пръв поглед, отговорът на този въпрос не изглежда много лесен. Причината е тази, че Божан Ангелов проявява склонност към един емпирически начин на изследване, който го заставя по-скоро да описва литературните явления, отколкото да ги обобщава и осмисля в светлината на определена философска система. Известно е обаче, че този, който се занимава с теоретически проблеми, без да излиза от даден мироглед, неминуемо започва да се ползува от готови методологически начала, често пъти несъгласуеми и вътрешно противоречиви. Такова нещо се забелязва и в сборника „Литературни статии“, поради което той носи известни белези на идеен еklektизъм. И това не бива да ни учудва: от този грях страдат повечето наши литературни историци и критици от стара формация.

Независимо обаче от посочената особеност, в разглеждания сборник проличава и една друга тенденция, която се подхранва донякъде тъкмо от склонността към емпиризм. Става дума за това, че в него се долавят доста значителни следи от позитивизма на Иполит Тен — едно опростителско схващане, което обяснява литературните явления с едновременното взаимодействие на известните фактори: раса, среда и исторически момент. Но и това схващане, което в началото на века имаше доста последователи у нас, не е проведено до край и остава само характерен момент от един по същество еklektически подход към литературните проблеми.

Нека вземем очерка „Българско народно творчество“ (извадка от книгата „История на българската литература“, ч. II), в който се разглеждат особеностите и историческото развитие на българския фолклор. Като се старее да изясни някои страни на засегнатия въпрос, авторът пише: „Преди всичко нееднаквите географски условия, после етнологическите различия, различната историческа съдба не могат да не внесат съществени промени и в духа на един народ, колкото единен и цялостен да се представя той, и тия промени не могат да не станат източник на различия в проявленията на материалния и духовния живот на този народ“ (25).

Заслужава да се подчертае най-напред, че Божан Ангелов не се е освободил от някои предубеждения във връзка с така нареченото духовно единство на

народа. И това се потвърждава не само от приведената извадка, а и от някои други негови изказвания. Така, когато говори за влиянието на народната песен върху индивидуалното творчество, той твърди, че това влияние „произхожда от тъмните източници на племенното физическо и духовно родство между писателя и народа“ (83). Както се вижда, според него, това духовно единство, което обема в едно цяло всички индивиди на нацията, е някаква предвековна даденост, чиито корени се крият в неведоми „тъмни източници“. Очевидно, факторът „раса“, който в случая се има предвид, не само не обяснява предполагаемото духовно единство, но му дава твърде отвлечен и дори мистичен характер. А всъщност нещата са поставени по друг начин. Духовното родство между членовете на една народностна и национална общност е безспорно, но то има не толкова биологическа, колкото историко-културна основа. Същевременно това родство съвсем не изключва обществените различия между отделните класи и слоеве в нея, а от там — не изключва и разликата в схващанията и настроенията.

И тъй, според приведения цитат, географските условия, етнологическите различия и нееднаквата историческа съдба внасят промени не само в душевността на народа, а и в неговия материален живот, което значи — в неговия начин на материално съществуване. А всъщност вярно е тъкмо обратното: че при последна сметка определящото в обществен и духовен живот на човека са условията на неговото материално производство. В границите на тази основна зависимост вече може да се говори и за влиянието на географските и други условия. Ще рече, следваният от Божан Ангелов метод на историческо изследване е едностранчив и не води до правилни научни изводи. Той не може да обясни историческите факти и много често — главно там, където се налагат тълкувания от принципно естество — води до твърде произволни изводи.

Или да вземем друг един очерк — „Книгата в стара България и нейната съдба през вековете“, в който се разглежда нашата средновековна литература. Тук, за да установи историческата приемственост, авторът набелязва някои особености на византийската култура, от която са се учили българските писатели от онази епоха. „Благодарение на гръцкия език — казва Божан Ангелов — Византия никога не е прекъсвала връзките си със старата елинска култура, тя е могла свободно да черпи подтици, устреми и идеи от нея, но, очевидно, тя не могла да почувствува и схване живите творчески

сили, скрити у нея, за да ги използва за по-нататъшното развитие (129). И с думите на един византолог добавя: „В Цариград никога не са липсвали добродушни скептици или пък християни, които изповядвали учението на църквата по навик или от личен интерес — напротив, те са били доста много, особено във време на кръстоносците. Но истерията не посочва нито едно име между тия учени, нито един скептик, който, вместо да се ограничава да подлага на разискване правотата на някое положение от гледището на традиционното тълкуване, да подложи на изследване самите основи, върху които почива всяко разсъждение и всяко обяснение“ (130). Или, както казва авторът на този сборник, авторитетът на вярата и църквата се налага с всичката си сила върху философията, науката и изкуството, вземат превес над тях и ги покоряват духовно. Така, макар добре да по нават древноелинската култура, византийските писатели остават затворени в тесните рамки на религиозната догматика и създават литературни „окаменелости“ — епигонски творби без научна и художествена стойност. И на какво се дължи всичко това? Авторът не се спира нарочно на този въпрос, но дава да се разбере, че вижда причината в „изповедния характер на византийската мисъл“ (130). Ще рече, вместо да потърси причините по научен път, той си служи с една обикновена тавтология: обяснява своеобразието на византийската философия, наука и изкуство със своеобразието на онова, което е равносложно на тях и следва да се обясни — със своеобразието на византийската мисъл.

Друго е било — казва Божан Ангелов — отражението на древноелинската култура върху западния свят. Според него, „щом дошъл в съприкосновение с тази култура“, Западът „се пробудил, използвал идеите, които тя му дала, и почнал да гради великоленната сграда на възраждането на науките и изкуствата в XIV век“. Така, според това схващане, постиженията на древноелинския гений, които останали не-използувано съкровище за Византия, в Европа проправят пътя към културните завоевания на новото време. На каква основа е станало възможно това? Авторът на сборника не обяснява, но очевидно и тук той е склонен да търси причината в някакво друго своеобразие на западноевропейската мисловност, иначе казано — и тук той не излиза от кръга на една тавтология.

Не ще и дума, в констативната си част твърденията на Божан Ангелов за характера на византийската култура, а от там и за особеностите на нашата средновековна книжнина, съдържат много верни положения. Догматизмът, подражател-

ството и верската ограниченост на византийските писатели, невъзможността им да се издигнат над традиционно осветените схващания и да ги подложат на рационална преоценка — всичко това отговаря на историческата истина и е безспорно. Вярно е също така, че древноелинската култура намери по-жив отклик в Европа и стана една от духовните опори на възраждането, без обаче да бъде негов основен тласък, както може да се помисли от приведения цитат. Но и едното и другото се дължат на причини, които се коренят в самата материална структура на обществото. Византийската култура беше духовен израз на определени феодални отношения, свързани неразривно с една неограничена монархия от източен тип и с една мистическа религия, която нямаше нищо общо с наивния антропоморфизъм и антропонатетизъм на елинската древност. Тя носеше всичките недъзи на това общество, всичките ограничения на един държавно установен режим, намерил израз в система от мисловни и религиозни догми, чието накрънение беше равносложно на измяна. Затова макар да познаваше древните, да се смяташе за тяхна продължителка и да не ѝ липсваха дълбоки мислителци, византийската цивилизация слезе от историческата сцена, без да преодолее своята духовна ограниченост и без да остави културни паметници, равни на историческото ѝ значение. Твърде различно беше положението в Западна Европа. Там бяха нанесени първите удари на средновековната схоластика, но тази културна победа беше подготвена от една материална предпоставка — от появата на градовете, иначе казано от появата на буржоазната класа, която се беше появила в недра на старото общество и се готвеше да премахне феодалните отношения. Както виждаме, и в единия, и в другия случай описаните явления се дължеха не на психически или национални особености, а на причини от обществен характер, свързани с материалната основа на епохата.

Без да са постоянен елемент в разглежданите статии, изтъкнатите методологически слабости не са случайно явление. Те говорят за едно по-трайно отношение към проблемите и се проявяват не само при оценката на историческите факти, а и в изказванията на автора върху новата българска литература. За да се види това, достатъчно е да посочим два характерни момента.

В статията „Театърът на Иван Вазов“, като се спира върху драматургическото творчество на поета, Божан Ангелов пише: „Неговите задачи са винаги по умствения ръст на широката маса, близки и понятия ней, и стоят на равнището на

нейните принципи и духовни интереси изобщо. Вазов се явява почти винаги изразител на една идеология и чувствителност, които могат да се определят като присъщи на нацията, и затова обикновеният величавен титул, с който го кичат — „национален поет“, — отговаря в голяма степен на истината“. И за да не остави никакво колебание върху онова, което казва, авторът добавя: „... Случаите на резки конфликти с него на почвата на идеи и мироглед са ограничени до един неголям кръг последователи на противни възгледи“ (278).

Както се вижда, според Божан Ангелов, съществува не само чувствителност — съществува и идеология, която може да бъде присъща на дадена нация. И тъкмо на тази основа уж се оправдавало и званието „народен поет“, което беше дадено на Вазов още приживе. Разбира се, това твърдение не намира подкрепа в историческите факти и е неприемливо. Известно е, че няма и не може да има национална идеология, защото идеологията е не от племенен, а от класов произход — тя не е национална и расова, а социална категория. Същевременно не отговаря на истината и твърдението, че със своите идеи и своя мироглед Иван Вазов не сбуждал „резки конфликти“, тъй от „една не голям кръг последователи на противни възгледи“. Напротив, достатъчно е една бегла справка с фактите, за да се види, че той беше нападан от много страни и че в основата на споровете с него — чести, резки и понякога неоправдано унищожителни — лежат тъкмо идейни и мирогледни причини. И въпреки това той остава народен поет в най-добрия смисъл на думата — нещо, което трябваше да признаят и най-неприимчивите принципи противници на неговите възгледи: и те видяха в него творец с изключително национално значение. И това признание се дължи не просто на някаква общност в идеологията, а на нещо друго — то се определя от обективната същност на неговото творческо дело, от силата и обхватността му като художник на словото.

Иван Вазов живя и работи много десетилетия. И през цялото си продължително съществуване той беше свързан най-непосредствено с историческите превратности на нашата страна, с радостите и скърбите на българския народ, станали негова собствена съдба. Благодарение на това вътрешно сливане, на непоколебимото народностно чувство, което носеше в себе си, той съумя да обзоре нашата действителност и да пресъздаде в широк план явления, образи и събития, които определят облика на неговата епоха. Така по нагледно-емоционален начин

той разшири своя обхват на виждане и въздействие и успя да се издигне над своите предубеждения — успя да преодолее ограничеността на своите възгледи. И в това именно се крие неговото изключително значение за нашата култура, иначе казано — неговото величие. Следователно с признанието национален поет е удостоен не министърът от един царски кабинет, не членът на една консервативна партия, не дори редакторът на списание „Денница“, който сипеше огън и жупел срещу революционните идеи на Христо Ботев — с една дума, не идеологът, който и до края на живота си не можа да скъса с греховете на шовинизма и с илюзиите на конституционната монархия. С това признание е удостоен големият поет и големият разказвач, който със своя верен творчески успя да преодолее ограничеността на идеолога и понякога в борба с него успяваше да се издигне до значителни мисли и трайни обобщения, които остават и днес между най-добрите завоевания на българското художествено слово.

Същата грешка намираме и в статията „Алеко Константинов“, в която Божан Ангелов се мъчи да изясни образа на Бай Ганьо.

„Бай Ганьо — казва той — е живият образ на всичко отрицателно в българщината, на което българинът със своите стечения му дух за самокритика се смея. Той е олицетворение на онези качества на българина, които в своята съвкупност съставят пълен контраст на всички добродетели и високи морални качества, които българинът влага в понятието „европеец“. Този отрицателен образ на некултурния българин най-ясно и ефектно се вижда върху оня фон, що представя европейщината като система от високи идеи, като съкровище от благородни чувства, нрави и привички“ (241).

И тъй, според автора на този сборник Бай Ганьо е събирателен тип на „всичко отрицателно в българщината“ — ще рече, той е рождба на българския национален характер, а не на определена историческа среда, иначе казано — той е биологичен, а не социален тип. И този тип, според автора, се откроява особено ярко върху фона на една „европейщина“, която също така въз основа на всякаква социална обусловеност, представлява „система от високи идеи“ и „съкровище от благородни чувства“. Разбира се, нито българинът е толкова порочен, нито европеецът е толкова добродетелен: това е изкуствена постановка, която не намира оправдание във фактите и вече не се поддържа от никой сериозен изследовател. Противно на това, което твърди Божан Ангелов, доказано е и не подлежи на съмнение, че Бай Ганьо не е възпълнение на един национален характер, даден в него-

вите отрицателни прояви, а социален тип, израсъл на българска почва. Това е пионерът на капитализма в нашата страна, това е героят на първоначалното натрупване, който поради нашата икономическа изостаналост се появи на бял свят много десетилетия след своя събрат в напредналите страни и носи всичките белези на уродливост и анахронизъм. И тъкмо това възбужда едновременно и смеха, и отвращението на читателя.

Като изтъквам обаче някои сериозни грешки в статии на Божан Ангелов, налага се да предваря от прибързани изводи. Налага се да кажа, че тези грешки не слагат печат върху цялото му литературно дело. Те са резултат от колебанията на един честен литератор, който на младия мина за кратко време през социалистическия печат, остана през целия си живот на демократически позиции, но не можа да избегне ползвичатостта и еклетизма на средата, в която трябваше да работи. Независимо от това обаче, в едно отношение той остана последователен: от начало до край той защитава идеята реалистична литература. А за един ценител на художествени произведения това е много по-важно от отделните грешки и неточности при обясняване на историческите факти.

В своята известна статия „Сензационните романи у нас и тяхното нравствено въздействие“, като се противопоставя срещу калния поток от литературни заместители, който още в края на миналия век започна да залива нашата култура, младият Божан Ангелов пише: „Прочитането на едно истинско художествено произведение не е празна залъгалка, не е ленива забава, а интензивна дейтелност на духа, който съзрява една действителност чрез усилията и напрежението на въображението, който се възлнува от чувствата, които му вдъхва писателят, който възбуждат лицата и случките. Едно художествено произведение широко обгръща живота във всичкото му разнообразие на морални и обществено политически отношения; то ни рисува действителни, нормални хора без всяко предпочитание на болни субекти, престъпници и полицейски агенти! То ни рисува общи типове, а не изключителни, болни, невъзможни субекти, то няма нужда от сложен апарат, от тайнствени палати, от тъмници, от полицейски участъци, от безводни пустини и безбрежни морета, защото то изобразява живота, истинския реален живот, който отхвърля чудесното, мистичното и невъзможното, а на тъмните, черни страни в живота гледа само като на сянка в картината, като на необходима част от цялата картина“ (290—291).

Всичко това е казано по повод на сензационната литература, но лесно е да се разбере, че то засяга много по-широк кръг

от проблеми и се явява всъщност една литературно-творческа програма.

Преди всичко, според приведеното мнение, художествената литература не е средство за забава и убиване в времето, както се струва на някои малокултурни и лениви хора. Тя изпълнява много по-важна и много по-отговорна обществена функция: чрез живи образи („общии типове“), резултат на напрегната умствена дейност и творческо въображение, тя пресъздава реалния живот „във всичкото му разнообразие на морални и обществено-политически отношения“ и така го прави достъпен за емоционално възприемане и опознаване. Следователно тя е създадена от необходимостта да се общува — да се разкрие правдата чрез особените средства на естетическото въздействие. И понеже е така, художествената литература няма защо да се рови в света на мистичното и свръхестественото, където властвуват произволът, няма защо да отстъпва пред порочното въображение на опустошените души, за да се задоволи с пресъздаването на „болни престъпни субекти“ (290). Разбира се, тя не може да премълчи „тъмните... страни в живота“, но не може и да им отреди повече място от онава, което имат в действителността — трябва да гледа на тях „само като на сянка в картината, като на необходима част от цялата картина“.

Както се вижда, въпреки някои неточности във формулировката, които биха възбудили спор по второстепенни въпроси, Божан Ангелов излиза от теорията на отражението, поставя пред литературата идейно-познавателни задачи и открито застъпва реалистическото направление. Същевременно, като се бори срещу сензационните романи от края на века, той ги отрича не само като литература, която „фалшифицира отношенията на хората“ (305) върху конкретен жизнен план, а и затова, защото се ограничават в тесните рамки на престъпните и болезненни явления, защото тласкат към безидейност, безизходна и мрачни настроения. В разрез с това той ратува за една литература, която пресъздава живота по-цялостно и по-хармонично — която се вдъхновява от един етически и естетически идеал. И въпреки всичко неговото схващане не е свободно от някои съществени недъзи. Какво имам предвид? Имам предвид това, че Божан Ангелов гледа на реализма твърде ограничително, като е склонен на места да му противопостави въображението и творческата измислица, и същевременно не вижда неговата историческа обусловеност като направление. Той не си дава сметка за едностранчивостта на литературата от миналото и не забелязва, че дори и при най-голяма грижа за правдивост реалистите на онези епохи бяха принудени да изобразяват предимно

„черните страни“ на живота, защото сами не виждаха реална възможност за осъществяване на своите хуманитарни идеи. Поради това, макар по същество да следваха принципите, които той заощаваха, техните творби не отговаряха на неговия идеал за пълнота и многостранност на изобряжението. Независимо обаче от тези недъзи, неизбежни за времето, по основните въпроси на литературата Божан Ангелов стоеше на здрави демократически позиции. И това му даваше възможност да оцени правилно творческото дело на редица от нашите добри писатели.

Известно е, че Божан Ангелов беше близък на литературната група около Пенчо Славейков и в началото на столетието вземаше дейно участие в списание „Мисъл“. Там за пръв път той е публикувал и някои от статиите, поместени в този сборник („За уличната сензационна литература“ — 1903; „Любен Каравелов“ — 1904; „Стоян Михайловски“ — 1905). Затова може да се предположи, че създадената близост не е останала без известно отражение върху неговите възгледи. Обаче сборникът „Литературни статии“, в който са поместени най-добрите му работи, не подкрепя това предположение. Може да се посочи само едно единствено характерно изключение.

Като говори за Стоян Михайловски, Божан Ангелов предрича, че видният български сатирик „ще заеме в най-ново време мястото на патриарх на съвременните български писатели — онова място, което Вазов, види се, не може да задържи, та ще трябва другиму да отстъпи“ (216). По такъв начин, в разрез с фактите, които и тогава бяха толкова очевидни, колкото и днес, той постави Стоян Михайловски по-високо от първенеца на българската литература. Без никакво съмнение, в това изказване се долавят навеи от онази фракционност, която пречееше на групата около Пенчо Славейков да оцени трезво делото на Иван Вазов. Като изключим обаче този случай, можем да кажем без колебание, че Божан Ангелов е запазил своята свобода на преценка и е останал във от идейното влияние на кръга „Мисъл“.

Във връзка с неговите усилия за самостоятелност заслужава да се отбележи една важна подробност.

Знае се, че д-р К. Кръстев, който беше главен редактор и теоретик на списание „Мисъл“, имаше рязко отрицателно отношение към литературното дело на Любен Каравелов. „Че тяя негови трои разкази — казва той, — които днес би написал всеки третостепенен писач на „скици“ и на „картинки“, у нас се считат — кое мълкомо, кое изрично — за художествени произведения (макар да са изминали 24 години от смъртта на автора им), това е едно „бла-

гочествиво“ заблуждение и то показва, че нашето литературно развитие не е направило големи успехи през последната четвърт на столетието“. В статията си „Любен Каравелов“, печатана в „Мисъл“, покрай някои други изказвания за големия възрожденец, Божан Ангелов привежда и тази безапелационна присъда на главния редактор, без да я подлага на оценка; и читателят отначало не може да разбере какво е неговото мнение. Обаче само няколко реда по-долу той пише: „... делото на Каравелов е значително, грамадно, то е дело, в което се е възпитавало и отрасло едно поколение, то е дело, което пълни цяла епоха, храни с идеите и емоциите си един макар и малък свят...“ (201). И по-нататък, въпреки редица уговорки предимно от формално-естетическо естество, дава значителна оценка на писателя. Така мълчаливо той оспорва мнението на д-р К. Кръстев върху страниците на неговото собствено списание и успява да прокара свое собствено гледище — едно гледище, което почива върху принципите на реализма и е едновременно и помумерено, и много по-съобразно с литературните факти.

Не по-малко указателни са други две статии, публикувани за пръв път в списание „Демократически преглед“ и поместени в този сборник — „Настрояния и поетически наблюдения из живота на българското село в една западна крайнина“ (1912) и „Идилите на П. Ю. Тодоров“ (1909), които според мене са скрита полемика с някои крайни възгледи на литературния кръг д-р К. Кръстев — Пенчо Славейков.

Не е тайна, че списание „Мисъл“ нямаше благосклонно отношение към Елин Пелин и не направи нищо за неговото утвърждаване като писател. Съвременно то въздигна творчеството на П. Ю. Тодоров и му даде прекалено висока оценка, без да посочи неговите слабости от идейно и изобразително естество. И това двойствено отношение, разбира се, не беше случайно — то беше израз на някои предубеждения по важни въпроси на естетиката. Така, докато реализъмът на Елин Пелин насочваше вниманието към една социална проблематика, която не беше по вкуса на ръководните хора от списанието, индивидуалистическата героика на П. Ю. Тодоров, заключена някак неестествено в ограничените архаични форми на идилитата, им се струваше много голямо литературно постижение. Оттук и едностраничното отношение към тях, което е само частен случай от една предвзета литературна политика — литературна политика, която издигаше изкуствен вододел между различните течения на националната литература, често пъти в разрез с фактите. И ето че Божан Ангелов, без да влиза в открита полемика с ръководителите на едно списание, което беше престанало да из

лиза, идеше да се противопостави на осветената от него литературна оценка.

Първата от посочените две статии — „Настроения и поетически наблюдения на живота на българското село в една западна покрайнина“, представлява рецензия за два тома „Разкази“ на Елин Пелин. Тя излиза в едно време, когато видният белетрист е имал зад себе си повече от петнайсет години творчески живот и вече е бил написал значителна част от добрите си разкази и повести. Затова крайта на нейното заглавие — „в една западна крайнина“, който в сборника е съкратен, до известна степен изнепада: с него сякаш се прави намек, че Елин Пелин е регионален писател. Освен това, прочетена днес, след близо половин столетие от нейната публикация, самата статия прави впечатление както с големия брой уговорки, тъй и със своя неособено съдържан тон. Очевидно, нейният автор все още не е могъл да обзрے ръста на големия разказвач и да посочи националното значение на литературното му дело. Независимо обаче от тези задръжки, които са чести явления при оценката на млади дарования, независимо също и от редица неточности и оспорими положения в нея, тази статия изтъква някои важни страни от творчеството на Елин Пелин и в своята цялост е положителна.

Интересно е, че Божан Ангелов започва своето изложение по един начин, свойствен обикновено на полемическия стил.

Като търси „наши писатели, които особено държат да им се признае титул... художници на селския живот“, той се спира на две имена — П. Ю. Тодоров и Антон Страшимиров. След това прави няколко общи бележки върху тяхното творчество и с един завои се спира върху предмета на своето изложение: „Друг е Елин Пелин. Той е непосредствен, наивен художник, свободен от баласта на всякакъв сантиментализъм и философски и социологически системи и предубеждения. Неговото творчество е плод на непосредствено, непредвзето и неподправено отношение към селския живот. То е плод на съзерцанието на един наивен поетически дух, който възприема живота с всичкото разнообразие и с шаренията на фактите и отношенията, и то в ония прости, наивни форми, в които този живот се отразява във въображението, чувствата и усещанията на селянина“ (260—261).

Разбира се, ние не сме длъжни да се съгласим с твърдението, че авторът на „Герациите“ е „наивен художник“, който е далече от всякакви „социологически системи“, нито можем да приемем, че такива качества са особена добродетел за един съвременен художник. Преди всичко всеки, който е запознат с младежките настроения

на Елин Пелин и с публицистическите му изказвания в списание „Селска разговорка“ (1902), добре знае, че той не е гледал много идилично на нашата селска действителност и е бил под влияние на някои социологически мечтания от началото на века. И Божан Ангелов вероятно е знаел това и сигурно го е долавял в не малко от неговите разкази. Вярно е обаче, че като всеки истински художник Елин Пелин твори върху основата на жизнения материал, без да привнася своите схващания отвън, без да ги налага като предварително дадена рамка. В това отношение той наистина се отличава от П. Ю. Тодоров и Антон Страшимиров — двама даровити писатели, които са много различни помежду си, но си приличат по това, че често пристъпват към сюжета с „предвзето намерение“ (260), с готов апарат от естетически и социологически схеми. На тях Божан Ангелов противопоставя Елин Пелин, но за нещастие се е поддал на едно полемическо увлечение и е стигнал до някои необосновани крайности. Като изключим обаче това, в останалото той е прав: силата на Елин Пелин наистина е в неговото, непосредствено, непредвзето и неподправено отношение към селския живот, в неговия стремеж да обхване живота в цялостта — „с всичкото разнообразие и с шаренията на фактите и отношенията“. С други думи, неговата сила е в уменията му да вижда и изобразява селската действителност по правдив реалистичен начин. И тъкмо това дава право на Божан Ангелов, независимо от някои уговорки, да защити неговото творчество. „Елин Пелин — казва той — има да даде още много, защото е доста изобилен и доста богат: това, което той произвежда, не е силом откъснато, а е низбликнало от изобилието и излишъка на неговата душа. Това, което до сега е дал, при най-строг критически подбор, му дава право да претендира за титула най-добрия измежду младите наши белетристи“ (276).

Във втората от посочените статии — „Идилите на П. Ю. Тодоров“, както показва и самото заглавие, се разглежда повествователното творчество на един писател от съзвездieto „Мисъл“ — творчество, което в оценката на един такъв авторитетен ценител като Пенчо Славейков беше възведено едва ли не до степен на литературен образец. Без да се поддава на една вече узаконена мода, Божан Ангелов се осмелява да смене този даровит и уважаван писател от изкуствено въздигнатия пиедестал и да го подложи на една потресаваща оценка. Така още един път той показва своето принципно отношение към литературните факти.

Като изоставим подробностите в приведената статия, които биха ни отвели много далече, нека се спрем на основните възра-

жения срещу белетристиката на П. Ю. Тодоров.

„Авторът на „Идилните“ — казва Божан Ангелов — не е от чиста проба реалист: той не сваща живота в преките и непосредствени негови форми, той не го възприема чрез едно пряко безстрастно наблюдение и не се задоволява обективно да предава това, що е преживял. Дори в тези образи и картини, които представят едно отражение на реалните форми на живота, дори и в тях има нещо повече: то е онова настроение, онзи особен обрат на въображението, който е присъщ на писателя като индивидуалност. Тези индивидуални елементи често карат художника да напуца почвата на реалната действителност и да даде израз на онова, което има в душата му повече, онова, което не се поддава на израз чрез похватите на реализма — той нагазва в областта на приказката и на символизма“ (246—247). И малко по-нататък, като разглежда същото творчество от друга страна, добавя: „... винаги почти изпод него се показва сфинксовата фигура на някоя социална или морална теза. Малките те разказчета, дребните картинки са само декор на някои смътни тези на автора“ (249).

И тъй, според тези констатации, основната слабост на П. Ю. Тодоров като разказвач е тази, че излиза не от прякото и непосредствено наблюдение, не от жизнените факти, а от една социална или морална теза. И както всеки творец, който поставя своите субективни мнения над обективната правда, вместо да изобразява, той се поддава на изкушението да доказва. Обаче живото наблюдение не винаги предлага търсените доводи, затова такъв автор е принуден твърде често „да напуца почвата на реалната действителност“.

Такова е по същина възражението на Божан Ангелов към идилията на П. Ю. Тодоров. Ще рече, той вижда основния им недостатък в това, че страдат от недостиг на реализъм или по-точно, че не са реалистични. И прав е. Бедата обаче е другаде — бедата е там, че той сваща реализма много ограничено: от една страна, като фотографско изображение на действителността, а от друга, като универсална нормативна мярка за определяне стойността на литературните творби.

И наистина, като отрича тезисния подход на изображение в името на жизнената правда, как Божан Ангелов си представя усилията на твореца? Представя си ги, както сам се изразява, като „безстрастно наблюдение“. Инак казано, според него писателят е пасивен посредник между изобразяваната действителност и читателя — някакъв безчувствен медиум в ръцете на всемогъщата съдба, някакъв жив апарат за правене на снимки от натура. Разбира се,

не е необходимо да се доказва, че този възглед представя изкуството крайно опростителски, като някакво съвсем елементарно „отражение на реалните форми“. Той не държи сметка за естеството на творческия процес, който поради самата си същност е свързан най-непосредствено с духовния свят на художника, мисловен и емоционален едновременно, и поради това няма нищо общо с каквото и да било безстрастие.

Божан Ангелов смята за реалист само онзи, който изобразява живота „в преките и непосредствени негови форми“. Той гледа с подозрение творбите, които съдържат „индивидуални елементи“ и мисли с неоправдан страх, че тъкмо тези елементи заставят художника да се отдалечава от действителността. Същевременно той не одобрява усилията да се изобразява „оновата, което не се поддава на израз чрез похватите на реализма“, защото — както при П. Ю. Тодоров — то можело да отведе автора в областта на приказката, в една област, където господствува въображението. Божан Ангелов обаче забравя, че не само приказката, а и баладата, и фантастичният разказ, и романтичната поема поради самото си естество се подчиняват на една условност и се изграждат със средствата на други литературни похвати. Но това не им пречи да изобразяват по свой начин жизнената правда и да бъдат пълноценни литературни видове.

Очевидно, приведената преценка съдържа някои сериозни слабости, които показват, че Божан Ангелов е далече от необходимата широта на възгледа. И все пак заслужава да се подчертае, че и тук по начало той стои на реалистически позиции и той воюва за правдива литература. Благодарение на това, независимо от някои методологически увлечения, той успява в общи линии да прецени правилно идилията на П. Ю. Тодоров и да посочи както техните качества, тъй и основния им недостатък — тяхната тезисност.

Казах вече, че Божан Ангелов се занимава не само с теорията на художественото творчество, както обикновено се мисли, а и с живите проблеми на българската литература. И това, струва ми се, е очевидно за всеки, който се запознае с предлагания сборник. Обаче като препрочитам неговите статии и ги сравнявам, принуден съм да отида по-нататък. Принуден съм да се освободя сам от едно неоправдано вътрешно колебание и да кажа, че той не само се занимава с литературна критика, а и нещо повече: тук всъщност е и неговото истинско призвание. И наистина, прочетете сборника „Литературни статии“ без предубеждение и ще се убедите сами, че неговият автор е много по-сигурен в себе си, когато пристъпва към разглеждане на отделна творба, когато си поставя за задача да очер-

тае духовния образ на отделен автор. В такъв случай той проявява по-голяма проницаемост и по-подчертан усет за правдивост, отколкото при своята изследователска работа. Дори и нещо повече: изправен пред живото художествено явление, на него му е много по-лесно да се предварди от някои неправилни теоретически схващания и да преодолее ограничеността на своите литературни възгледи.

За да почувствувате критическата дарба на Божан Ангелов, достатъчно е да си спомните някои страници от неговите статии за Стоян Михайловски (223, 229), Алеко Константинов (239) и П. Ю. Тодоров (246). Тук повече от всякъде другаде той показва умението си да вникне в своеобразния духовен свят на разглеждания автор, в особеностите на неговия изобразителен подход, в неповторимостта на неговите художествени образи. И всичко това той предава в една сбита характеристика, прилична едва ли не на литературна формула, която въпреки своята краткост очертава твърде точно силуета на писателя. Същевременно тъкмо тук се долавя нещо, което не винаги личи в другите му статии — едно възне-ние пред литературната творба, един темперамент, който е първият и най-сигурен белег за присъствието на критическо дарование. Този темперамент обаче не е изява на значително вътрешно напрежение и за да се поддържа е необходимо постоянно подклаждане от непрекъснат контакт с живия поток на литературата. За съжаление Божан Ангелов не е имал такава възможност. И поради обстоятелства, които не са зависели от него, и поради чув-

ство за обществен дълг, той е бил принуден да посвети дълги години от своя живот на народното образование и на задължения от общокултурно естество. А това му е пречело да участва непрекъснато в творческия процес, отдалечавало го е от главното му призвание и че неговото литературно дело, общо взето, стои по-ниско от възможностите му като литературен критик.

Една литература се гордее обикновено със своите големи имена — тях изтъква и тях взема за мярка при определяне на ценностите. И това е правилно, защото поставя пред по-големи изисквания и тласка към по-големи постижения. Но известно е, че никоя литература не се осъществява само от избраници, независимо от обхвата на тяхното дарование, от тяхното значение за националната култура. Затова, като се възхищаваме от делото на големите, нищо не ни дава право да премълчаваме усилията на онези, които не носят белег на изключителност, но са необходими съучастници в творческия процес. Тук именно аз виждам и заслугата на сборника „Литературни статии“: той напомня за книжовното дело на един литературен труженик, който има своя скромна, но полезен дял в развоя и оценката на нашето художествено слово — един труженик, който в продължение на много години учи няколко поколения от нашите читатели на литература и на литературна грамотност.

БОРИС ДЕЛЧЕВ

ПОЕЗИЯ НА ПРЕСЪТВОРЕНИЯ СВЯТ

Много стихосбирки започват с посвещение. Често това е най-искреното, най-силното стихотворение в книгата — съкровена равностетка на изминатия път, продиктувана от чувството за изгълъсен дълг или от угризенията на бунтуващата се съвест. Посвещението — това са скрижалите на поета, на които пламенно е написано неговото гражданско и художническо кредо. Това са манифести на едно естетическо верую, развълнувани обещания пред читателите, пред народа, пред себе си. Уви, не винаги поетите остават на висотата на своето естетическо верую, не винаги могат да устоят на обещанията си. По свой път, по пътя на своето заветно „Посвеще-

ние“ вървят само истинските поети и то само тогава, когато техният талант е извисен от един страстно търсещ, свободен творчески дух.

О, трябва този свят да се изстрада, повторно трябва в теб да се роди и всяка вещ и образ покрый тебе сърцето твое да пресътвори. . . („Посвещение“)

Но нима Веселин Ханчев не е писал досега тъкмо така — като радостно и мъчително е изстраждал и пресътворявал всяка вещ и образ покрый себе си? Нали той е един от първенците на поезията ни? И така е, и не е така! С книгата си „Лирика“